

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРЯДУ ЗУСТРІЧІ «ПОЛАЗНИКА» У СТРУКТУРІ ЗИМОВОЇ ОБРЯДОВОСТІ БОЙКІВ (кінець ХІХ – початок ХХІ століття)

Наталія Громова

УДК 398.332.4(477.56/.87)“18/19”

У статті здійснено спробу дослідити зміни, що відбулися в обряді зустрічі «полазника» (тобто першого відвідувача) в бойків Українських Карпат. На базі власних польових етнографічних матеріалів авторка простежує трансформації цього обряду від кінця ХІХ ст., коли в народознавчій літературі зафіксовано перші згадки про нього, до нашого часу.

Ключові слова: «полазник», колядник, Різдво, Новий рік, Введення, бойки, Бойківщина, традиції, трансформації.

В статье предпринята попытка исследования изменений, которым подвергся обряд встречи «полазника» (то есть первого гостя) у бойков Украинских Карпат. На основе собственных полевых этнографических материалов автор рассматривает трансформации этого обряда от конца ХІХ в., когда в этнографической литературе зафиксированы первые упоминания о нем, до наших дней.

Ключевые слова: «полазник», колядник, Рождество, Новый год, Введение, бойки, Бойковщина, традиции, трансформации.

The article is an attempt to investigate the changes in the ceremony of *polaznyk* reception, i. e. the first guest, at the place of Boiky in the Ukrainian Carpathian Mountains. The author researches the transformations of this rite from the end of the ХІХth century, when the first remembrances have been fixed about it, to nowadays, after the own field ethnographic materials.

Keywords: *polaznyk*, Christmas carol singer, Christmas, New Year, Presentation of the Blessed Virgin Mary in the Temple, Boiky, Boikivshchyna, traditions, transformations.

Календарна обрядовість бойків, самотньої етнографічної групи Українських Карпат, до сьогодні зберегла чимало архаїчних обрядів і звичаїв. Одним із них є обрядодія приходу або заведення в хату «полазника», тобто першого відвідувача.

У науковій народознавчій літературі досить повно досліджено побутування обряду «полазника» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Так, форма виконання й символічне навантаження цього обряду в бойків у контексті календарної обрядовості висвітлено в працях І. Франка [45, с. 205, 207], М. Зубрицького [25, с. 51, 59], П. Богатирьова [11, с. 218–223], О. Мисевича [32], О. Курочкіна [30, с. 29–30], Н. Здорогеги [24, с. 234–235], М. Тиводара [39, с. 400], П. Зборовського [22, с. 264–265; 33, арк. 1]. Різновиди «полазників» у бойків у період традиційного суспільства проаналізовано в статті О. Коломийчука [29]. Теоретичному осмисленню цього явища присвячено дослідження П. Богатирьова [12], В. Усачової

[42–44], М. Глушка [17] та ін. В архівах Інституту народознавства НАНУ у Львові й Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ в Києві зберігаються польові матеріали з теренів Бойківщини та близьких до неї земель, записані В. Крупнянською [4, арк. 53–59], Ю. Гошком [7, арк. 7, 11, 20, 22, 24, 31; 8, арк. 31] і Р. Кирчівим [9, арк. 35, 53], де міститься інформація про «полазника». Водночас сучасний ступінь збереження цього звичаю в літературі взагалі не відображений. Тому під час вивчення означеної теми виникла необхідність залучення польових матеріалів, зібраних нами шляхом опитування та спостереження на Бойківщині в 2004–2015 роках.

«Полазником» називають тварину (з домашньої стайні) або людину (випадкового чи спеціально запрошеного гостя), що першою зайшла до хати на свята на початку року. В основі обряду «полазника» лежить так звана ініціальна / починальна магія, або магія

першого дня — віра людей у щасливу чи нещасливу прикмету на початку року, яка має визначити їхню долю протягом усього року, що настає [30, с. 29–30; 40, с. 64]. Цим звичаєм селяни прагнули захиститися від бід і негараздів, забезпечити родючість землі, збільшити поголів'я худоби, поліпшити добробут і здоров'я всієї родини [42, с. 9]. Слід окремо акцентувати увагу на тому, що всі обрядові дії, виконувані на календарні свята, за народними віруваннями українців і інших землеробських народів, мають магичну силу тільки впродовж одного року. Надалі їх треба відтворювати щороку знову. Наприклад, посвячену на Водохреща воду через рік виливають, уважаючи, що її лікувальна сила втрачена; те саме стосується шматочка паски, посвяченої на Великдень (їого зберігають тільки до нового Великодня). Показовими є формули словесних побажань на свята: одні люди зичать іншим «ці свята провадити і нових дочекати». Ось типове бойківське віншування після виконання колядки: «Вінчуємо тя, білий молодче на ймення Васильку, щастям, здоровлям. Би-сь тоти свята в радости, в веселости провадив і других дочекав, від тепер за рік і на многая літ!» [1, арк. 5–6]. Термін «віншування», поширений в західних областях України, походить від німецького дієслова *wünschen* (бажати) [30, с. 89] і буквально означає «привітання», «побажання».

На думку В. Усачової, «полазники», так само, як і колядники, уявлялися слов'янським народам ще в XIX ст. посланцями з того світу (від предків) і були таким чином наділені їхньою силою впливати на майбутню долю своїх живих родичів. Тобто дари, що їх давали «полазникам», були призначені предкам [44, с. 27]. Тепер ця мотивація втрачена.

Важливо визначити територіальні й хронологічні рамки побутування досліджуваного явища. У кінці XIX — на початку XX ст. обряди повір'я, пов'язані з першим відвідувачем, були поширені в Західній Україні (Бойківщина, Лемківщина [31, с. 122], Гуцульщина [19, с. 290], рівнинне Закарпаття, Західна і

Центральна Волинь [17, с. 83], Поділля, Західне Полісся) і не мали місця в Східній. О. Курочкін вважає, що тут ця традиція зникла раніше [30, с. 29]. У росіян і білорусів обряд «полазника» також не відомий [41, с. 24]. Крім теренів України, звичай «полазника» існував у поляків, боснійців, сербів [16, с. 211], хорватів, словенців, болгар, словаків, угорців [12, с. 131], румунів, греків, албанців і деяких народів Кавказу [42, с. 9]. П. Богатирьов зауважив, що обряд «полазника» в Українських Карпатах запозичений від південних слов'ян, що свідчить про тісний зв'язок карпатської культури з балканською [13, с. 130]. Невідомо, чи зберігся цей звичай і в якій формі (повній чи редукованій) у всіх згаданих народів — за нашими польовими матеріалами можемо простежити його сучасне побутування тільки на теренах української частини Бойківщини.

Прихід «полазника» найчастіше відбувався рано-вранці на свята Введення, Різдва та Старого Нового року: відповідно, на Введення був перший «полазник», на Різдво — другий, на Старий Новий рік — третій. Значно рідше цей обряд приурочувався в різних селах до днів Дмитра (8 листопада), Андрія (13 грудня), Ганни Зачатія (21 грудня), Миколая (19 грудня), Стрітіння (15 лютого), Благовіщення (7 квітня) [11, с. 219–220; 30, с. 30], Онуфрія (25 червня) [9, арк. 31], а також до Святого вечора (6 січня) [4, арк. 53–54; 32, с. 49; 34, с. 23].

Зрозуміло, чому «полазника» чекають на Різдво та на Старий Новий рік — це дати початку року. Натомість потрібно замислитися, чому головний, або перший, «полазник» у більшості регіонів очікується все ж таки на Введення, яке розпочинає зиму, але ніколи в слов'ян не було датою початку року. Річ, вочевидь, у специфіці народного переосмислення назв і змісту християнських свят. Для простих селян події біблійної історії були чимось далеким і не завжди зрозумілим, звідси — прагнення перенестися у свої, близькі природні та господарські реалії. Відбувається певна десаκραлізація біблійної події. Наприклад, з тексту апокрифічної колядки «В місті Вифлеємі сталася новина» до-

відуємося, що, утікаючи з Ісусом від жидів, Марія Мати «Ісуса огрїла і в ялинку на пахуче сіно спати положила» [26, с. 166–167]. В іншій бойківській колядці місце народження Ісуса Христа змальовується як карпатський краєвид: «Ой на полонині смереки схилились, / Над стаєнкою старою на чудо дивились. / Як пречиста дїва Сина породила, / І у яслах на соломі Єго положила» [5, арк. 122–123].

Так само переосмислюються і релігійні назви річних свят. День Маковія (14 серпня) церква присвячує пам'яті семи мучеників братів Маккавеїв. Утім, українці, чуючи слово «мак» у назві свята, цього дня святять «маковейки» — букети квітів з голівками маку, обсіпають обійстя маком-видюком для захисту від нечистої сили і печуть коржі з маком. У день Апостола Симона Зилота (23 травня) збирають зілля в лісі й шукають золото (скарби). На Стрітєння (15 лютого), згідно з Новим Заповітом, маленького Ісуса вперше через сорок днів після народження принесли до храму в Єрусалимі, і його зустрів праведник Симеон. Натомість в народній уяві українців у цей час зима з літом зустрічається. Свято Здвиження (церк. Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього) знаменує віднайдення і встановлення хреста, на якому було розп'ято Ісуса Христа. За віруваннями українців, цього дня земля здвигається, тому остерігаються ходити лісами, ярами, щоб не провалитися. Переосмислення християнської назви маємо й щодо свята Введення у храм Пресвятої Богородиці. Люди вірять, що в просту селянську хату цього дня має ввійти хтось важливий, доленосний [14, с. 57, 75–76, 81; 28, с. 18–19, 37–39].

Наукова етимологія поняття «полазник» не є однозначною. На думку М. Глушка, у далекому минулому для праукраїнців первісно це слово означало робочу худобу, оскільки «лаз» — це викорчувана ділянка лісу, яку обробляли «наїздом», тобто за допомогою тяглової сили. Такою худобою в давнину міг бути лише віл, адже коня для сільськогосподарських робіт почали використовувати лише з кінця XVI ст. [17, с. 84–85]. Це однозначно засвідчує той факт, що

«полазник»-віл передує «полазникові»-барану, і тим паче «полазникові»-людині. До того ж до хати заводили не будь-якого вола, а саме «борозного», який ходив у запрязі справа. Він, згідно зі світоглядними уявленнями давніх хліборобів, символізував достаток, родючість, здоров'я. На основі аналізу дитячих колядок і щедрівок, у яких мовиться про символічну оранку волом, М. Глушко доходить висновку, що «полазник» у Західній Україні є запозиченим явищем із теренів Середньої Наддніпряни та Середнього й Східного Полісся, тобто лісової й лісостепової зон Центральної й Східної України, де вперше в кінці III — на початку II тис. до н. е. постало хліборобство орного типу [17, с. 84–87]. Віл був відомий на українських теренах і раніше (у трипільців у V–IV тис. до н. е.) [21, с. 4].

Польська дослідниця Марія Войтила-Свежовська вважає, що слово «полазник» (польс. — подлазник) має першопочаткове значення — «той, хто приходить в дім потай, крадькома, щоб обманути злі сили» [16, с. 210].

О. Страхов убачає в слов'янському терміні «полаз» (входження) кальку з латинського *adventus*, який у давніх греків та римлян означав урочисте святкування з нагоди в'їзду до міста обожнюваного правителя. Пізніше церква перейняла цей термін, позначивши ним тріумфальний в'їзд Ісуса Христа до Єрусалима. Отже, на думку дослідника, слов'янські народи запозичили слово в його вже християнізованому значенні [38, с. 107–08].

Класифікуючи різні види «полазників» у бойків, маємо передусім розмежувати «полазника»-домашню тварину і «полазника»-людину. Своєю чергою «полазник»-людина — це або випадковий перший відвідувач хати, або член родини, або спеціально запрошений гість. Розглянемо названі різновиди детальніше.

1. Етнологи одностайно схиляються до думки, що спочатку існував лише звичай «полазника»-тварини, який згодом у багатьох місцевостях замінила людина [17, с. 83; 30, с. 30]. Архаїчний звичай полягав у тому, що вранці на свято господар ішов до власної стайні, виводив звідти тварину, обов'язково

здорову, «файну» [ПЮМ] і заводив її до хати, годував і відводив туди само. У різних селах найчастіше це були баран (вівця або ягня), віл (рідше корова, теля або бичок), лоша, згідно з поодинокими записами — пес.

Ще в 1946 році в с. Білки Іршавського району на Закарпатті зафіксували обряд заведення хлопчиком-вівчарем до хати напередодні Нового року білого круторогого барана в ролі «полазника». Господар відрізав від керечуна (різдвяного ритуального хліба) з чотирьох боків по шматочку, ішов назустріч баранові і згодовував їх йому разом з кількома скибками простого хліба, а також давав трохи кукурудзи з мисочки. Баран був у хаті 15–20 хв., після чого хлопчик відводив його у хлів [3, арк. 87, 197].

Наведемо також записи П. Зборовського з Турківщини: у с. Радич «рано на Різдво, ще до сходу сонця, газда вводить до хати бичка, тричі обводить його по хаті ходом сонця, дає йому хліба й води і виводить знову до стайні» [23, арк. 1]. На Святий вечір у с. Верхне Висоцьке, «якщо на газдівстві є ягнятко, то господар заводить його до хати. Ягнятко — символ лагідності і покори. Якщо нема ягнятка, то заводять телятко чи навіть молодого песика і при тому примовляють: “Дай Боже, аби мені увесь рік добре велась худоба і щоби я не попускав свою господарку”. Водночас господар імітує рухами різні господарські роботи. Стає посеред хати і робить рухи, ніби косить, потім імітує, ніби рубає дрова чи виконує якусь іншу господарську роботу, при цьому примовляє: “Щоби мені руки не боліли і щоби я був вправним газдою цілий рік”» [22, с. 264–265].

Мотивація введення в ролі «полазника» домашньої тварини з власного хліва зазвичай вужча, ніж очікування на «полазника»-чоловіка, котрий має визначити щастя чи нещастя для родини загалом на прийдешній рік. Натомість заведення худоби було покликане тільки забезпечити плодovitість домашніх тварин, успішне ведення скотарського господарства [45, с. 205, 39, с. 400].

За нашими польовими матеріалами, орієнтовно з другої половини ХХ ст. тварин до хати

ніде на Бойківщині вже не заводять. Про цей звичай пам'ятають лише літні бойки, та й то не знаючи, навіщо це робили. «Такий звичай», — казали [ПЮМ]. Певним його пережитком у наш час в с. Верхня Стинава Стрийського району Львівської області є відкладання в окрему миску потрохи від усіх страв на Святий вечір. На цю миску кажуть — «за полазника». На другий день, на Різдво, господиня несе відкладену їжу до стайні і віддає худобі, переважно коровам. Інформаторка Марія Штим не змогла пояснити мотивацію цієї обрядодії: «То так заведено чомусь — а я знаю? Хто має господарку (у нашому випадку — худобу. — Н. Г.), то всі [це роблять. — Н. Г.]» [КСД, ШММ].

Маємо підстави вважати, що зникнення звичаю заводити до хати «полазника»-тварину має цілком утилітарні причини. Інформатори розповідали, що заведені до хати тварини іноді робили там збитки: розкидали посуд на столі, а то й взагалі могли залишити продукти свого метаболізму [ДСО]. Крім того, велику тварину не так просто було змусити зайти до хати: «Якийсь [чоловік. — Н. Г.] хотів ввести лоша за “полазника”. Не хотіло іти; він кличе, приговорює: “Ходи цьоєю, ходи”, а воно тако й не хотіло, фиркало ногами і виривало ся єму з рук» [25, с. 59]. Так само з раціональних міркувань кутю на Святий вечір підкидають вже не до стелі, щоб не забруднити її, а льдиль, щоб зерна тільки підстрибнули на ложці. Або замість розстелити сіно чи соломку по всій підлозі на період Різдвяних свят господарі подекуди акуратно кладуть під стіл мішечок із сіном — у такий спосіб і чистота килимів збережена, і традиція дотримана.

2. Звичай уважати «полазником» першу людину, що випадково зайшла до хати на певне свято, — це яскравий вияв віри в прикмети, певний фаталізм. Адже люди щиро вірили й досі вірять, що саме від цієї людини залежить, чи буде наступний рік для господарів хати щасливим чи, навпаки, несприятливим. Повсюди доброю прикметою й дотепер вважається, коли першим до оселі заходить чоло-

вік або хлопець, і поганою — коли особа жіночої статі. На цьому наголошували всі опитані нами інформатори, поміж них і жінки.

Усі хочуть, щоб першим до хати зайшов чоловік — неважливо якого віку, з яким характером і статками. Проте в деяких селах кращим «полазником» вважається не просто чоловік, а хлопець — молодий, нежонатий, добрий [ПСЮ]. І. Франко на матеріалах із Прикарпаття (с. Нагуєвичі Дрогобицького р-ну) дослідив: «Коли ввійде молодий, гарний, здоровий чоловік, а до того з грошима, то се добра ворожба: весь рік в хаті будуть усі здорові і будуть гроші вестися. Коли ж увійде старий, хворий, особливо стара баба, або коли хтось прийде чогось зичити, то се злий знак» [45, с. 205]. Згідно з опитуваннями П. Богатирьова, на Закарпатті, у с. Присліп Міжгірського району, «люди не люблять, коли на Різдво до хати заходить жінка; краще, щоб це був чоловік. Жінки це знають і не ходять у цей день в гості: їх би погано прийняли. У перший день Нового року ні молодій жінці, ні дівчині не дають першій зайти в дім» [11, с. 219–220]. На початку ХХІ ст. П. Зборовський записав від Івана Марковича (селянина із с. Радич Турківського р-ну Львівської обл.): «Полазник» — символ святості і достатку, тому жінка ним бути не може, адже вона вважається нечистою від моменту свого народження і до кінця життя» [23, арк. 1]. Під час опитувань на Бойківщині нам довелося почути ще різкіші слова на адресу «полазників» жіночої статі (до речі, від інформаторок-жінок). У с. Верхня Стинава Стрийського району Львівської області, «як прийде жінка, то все казали: “диравий полазник прийшов”» [ШММ]. У с. Тисові Болахівської міськради Івано-Франківської області «стараються, щоби ні жодна жінка не ввійшла до хати на Введеніє. Тому що це такий чисто вульгарний вислів, але так кажуть: “...баба — то діра, цілий рік діра буде. Усе вилетить з хати — і гроші в тому числі”» [ПГВ].

У такому суцільному потоці неприйняття жінки як першого відвідувача дивовижною й несподіваною є історія, яку розповіла нам

жителька с. Орявчик Сколівського району Львівської області Стефанія Пулій: «Ну, взагалі, наші старі люди казали як: “Нехай буде й жінка, тільки добра, щира, щоби не була єхидна, і би не була якась лукава, така щоби щось таке во то. І нехай буде й жінка”. І в нас фактично цьоця [тітка. — Н. Г.] приходила із того во, що стара була. Ходила. І нам той рік пройшло файно, всьо. І ми [перелякались. — Н. Г.]: “Боже, так зрання цьоця притарабанила, і цьоця стара, але...” Вона прийшла в гості, до брата прийшла... Випадково зайшла, не спеціально» [ПСЮ].

Тут бачимо, як дія, що зазвичай трактується як негативна, уже відбулася, і люди намагаються свідомо змінити своє ставлення до неї, щоб не боятися цілий рік і не очікувати біди.

Чому ж прихід жінки в певні дні, за народними віруваннями, традиційно віщує нещастя? Частково відповідь на це запитання знаходимо в П. Богатирьова: «Жіноча стать вважається такою, що приносить нещастя, порожньою, особливо це стосується дівчат; чоловіча стать, навпаки, вважається повною» [11, с. 220]. Інші ж дослідники «полазника» пояснення цієї проблеми не наводять. Відомо, що в багатьох народів жінка під час критичних днів та протягом сорока днів після народження дитини, тобто коли в неї виділяється кров, уважалася нечистою. Зокрема, вона не мала права відвідувати церкву, заходити в хату, де є немовля до року, виконувати певні господарські роботи (наприклад, розстеляти льон і качатися по ньому [15, с. 72]) тощо. За нашими польовими дослідженнями (серед кримських татар у червні 2003 року), породілля до сорокового дня після пологів взагалі не виходила за межі свого подвір'я. Також у більшості народів особливою енергетикою (і знову переважно негативною) наділялося волосся жінки — одружена жінка не повинна була з'являтися на люди простоволосою. На матеріалах горян Кавказу Ю. Карпов робить висновок, що «нечистим чи недостатньо чистим сприймається все жіноче, що протиставляється чоловічій чистоті» [27, с. 291]. Гадаємо, це твердження є універсальним і стосується не лише Кавказу.

У традиційних суспільствах обов'язком чоловіка було починати, запускати новий процес, натомість обов'язок жінки — підтримувати порядок, зберігати наявний стан речей. Тому логічно, що в сакральний час — на початку року, коли особливої ваги набуває ініціальна магія (як рік почнеться, так і триватиме), активність жінки була небажаною. Як слушно зауважила М. Гримич, з позиції архаїчних уявлень про світотворення ініціальна концепція початку (зачаття) року потребує чоловічого запліднювального начала; у той час, як на весняно-літніх етапах календарної обрядовості, пов'язаних з ідеєю «визрівання», «виношування», «народження», більше залучалося жіноче репродуктивне начало [18, с. 286–287].

Цікаво, що для боснійців прихід жінки на Різдво традиційно не віщував неолі на весь рік, а, навпаки, був гарною прикметою: вірили, що корови цього року приведуть більше теличок, а коли приходив чоловік, — бичків. У Славонії прихід жінки та імітація нею прядіння віщували добрий урожай льону, а також те, що в господарстві наступного року буде більше курочок, ніж півників. Водночас для багатьох народів Балкан важливою була не стільки стать «полазника», скільки його особистісні риси — він має бути хорошим, добрим, успішним [44, с. 29–30].

Коли господарство не велося, газда міг сказати: «Мав кирьвавого “полазника”» (нещастє приніс додому), «взяв собі біду за “полазника”» [25, с. 51, 59], «був поганий “полазник”» [8, арк. 31]. Тому, не бажаючи бути в уяві односельців мимовільною причиною їхніх негараздів упродовж цілого року, люди подекуди взагалі уникали ходити в гості у відповідні дні, насамперед на Введення і вранці на Різдво: так було і в ХІХ ст. [4, арк. 59; 7, арк. 7; 11, с. 222; 24, с. 235; 25, с. 51], і на початку ХХІ ст. Скажімо, у с. Козьова Сколівського району Львівської області на Введення намагаються нікуди не виходити з дому і замикають вхідні двері [НОМ].

Наприкінці ХІХ ст. в окремих селах Закарпаття (у басейні верхньої течії річки Тиса),

коли до хати першою заходила людина, що погано ставилася до мешканців цієї оселі, вона могла наврочити їм негаразди. Для того, щоб така прикмета не спрацювала, народна культура виробила запобіжний засіб: дівчина із цієї хати мала переломити вслід за небажаним гостем «ламаник» (продовгуватий маленький калачик, спечений спеціально із цією метою), і тоді все зло, яке такий «полазник» побажає цьому дому, відіб'ється на ньому самому [33, с. 149]. Свідчень про побутування такого звичаю в наш час не виявлено.

У деяких населених пунктах Бойківщини раділи, коли першим на Введення або Різдво до хати заходив єврей [7, арк. 11; 9, арк. 35; 11, с. 220]. Це досить дивно з огляду на те, що ставлення до євреїв в українській традиції в цілому досить негативне. Згідно з етнічним стереотипом українців, усі євреї жадібні, брехливі і спритні до збагачення нечесним шляхом. Такий стереотип надзвичайно міцно вкорінений в українській свідомості і сьогодні, особливо серед бойків. Інакше, як «жидами», їх там і дотепер не називають. Ставлення до євреїв відобразилося в українських прислів'ях: «Од його, як од жида правди», «Жид як не ошукає, то й не пообідає», «Жид ні оре, ні сіє, а обманом жиє», «Про одного жида ярмарок буде», «Такий вірний, як лічба жидівська» та ін. [37, с. 69]. Українці завжди звинувачували жидів у тому, що останні дурили перших і наживалися за їхній рахунок, особливо в корчмах [20, с. 547; 35, с. 297–298]. Ілюстрацією цього є слова «Жида» з ясеницького вертепу: «А як хлоп не буде пити, / З чого Мошко буде жити?» [2, арк. 4]. Від сучасних бойків можна почути: «Жиди були великими лихварями і дуже багато робили кривди для українців, для наших селян, і тому жидів так не поважали, і по сьогоднішній день їх не поважають» [СТМ]. Важливим фактором є ще й глибоке переконання християн у тому, що «жиди» розіп'яли Ісуса Христа, про що йдеться і в апокрифічних колядках, та й взагалі вони — не християни, іновірці, тобто для народної свідомості «чужі».

Тому досить дивним видається, що в народних українських повір'ях євреї часто виступав провісником добрих новин. Зокрема, уважали, що «жид добрий на перехід». І. Франко, коментуючи цю сентенцію, зазначав: «Вірять, що коли рано жид перейде комусь дорогу, то такому весь день буде щастити». За особливо добру прикмету вважали, коли євреї переходив дорогу людині, яка йшла сіяти — буде добрий урожай [45, с. 200]. Євреї посіли належне місце і в народному соннику. Наприклад, казали, що коли присниться євреї, то це — святий Миколай, а коли єврейка — то це Богородиця. Обидві прикмети також сприймалися як позитивні. На думку дослідника Р. Сілецького, ці специфічні уявлення були зумовлені тим, що в питаннях матеріального забезпечення і у веденні бізнесових справ євреї були спритнішими за українців. Саме тому прикмети, у яких фігурували євреї, українці вважали ознакою майбутнього фінансового благополуччя [36, с. 242–243]. Отже, єврей-«полазник» раніше віщував родині на цілий рік багатство. Сучасні інформатори про такий іноетнічний різновид «полазника» не розповідають.

3. Член родини в ролі «полазника» трапляється найрідше. Адже, за логікою народного світогляду, визначити долю челяді в хаті мав хтось чужий. Свій (рідний) таких повноважень у більшості сіл не мав. Проте маємо свідчення і про такий різновид «полазника». За поясненнями П. Богатирьова, остереігаючись негативного «полазу» від чужих людей, селяни були певні, що родич не захоче вчинити їм зло [11, с. 222].

Таке входження члена родини (тільки чоловічого роду) було цілим ритуалом. Перед тим, як зайти до хати рано на Різдво в ролі «полазника», він мав піти до річки, набрати у відро води, покропити нею хлів, худобу, вмити обличчя і після цього зайти із цим відром до хати, тоді вже його вважали «полазником» [39, с. 400]. При вході на порозі хлопець вітався зі своєю родиною:

Помагай Біг, помагай Біг
На щастя, на здоровля
На тот Новий рік.
Вінчую вам з тима сьвятами
В щастю, здоровлю,
Мирі, покою прожити
До сто літ.
А від сто літ
Божая воля,
Чого вам зичу і вінчую
На многая літа [32].

Привітання могло бути коротшим: «Помагай Бог на щастє, на здоров'є, на той Новий рок!». Далі він приймав від господаря обв'язаний льоном хліб (який також називали «полазником») і дякував: «Боже, заплать за “полазник”». У принесену ним воду кидали монети, і вся челядь цією водою вмивалася, щоб бути здоровими [11, с. 222]. (Натомість у наших опитуваннях інформатори пояснювали обряд вмивання у воді з копійками прагненням здобути багатство.)

4. Хронологічно найпізнішим типом «полазника» є маленький хлопчик / групи хлопчиків, що свідомо обходить / обходять хати односельців з метою принести щастя в дім і отримати за це винагороду. Згідно з опитуваннями Р. Кирчіва в с. Козаківка Болахівської міськради Івано-Франківської області в 1977 році [9, арк. 53], а також за нашими спостереженнями в сусідньому с. Тисів й опитуваннями в с. Орявчик на Сколівщині [ПСЮ] у 2005 році, господарі на Святий вечір спеціально запрошували сусідських хлопчиків прийти до них завтра, на Різдво рано, «за полазника». У с. Нагуєвичі Дрогобицького району Львівської області, обдаровуючи «полазника», господарі запрошують його прийти наступного року [ГАС]. Це яскравий приклад трансформації прикмети в магічну дію, коли люди прагнули відвести погану прикмету, досягнути доброї, спеціально створити ситуацію, що несе перетворення на краще [11, с. 196].

Такий тип «полазника» максимально наближений до колядника, оскільки в цей час малі хлопці також обходять оселі з колядками

і також отримують за них подарунки. Відповідно господарі, пустивши такого хлопчика в хату, цікавляться, той є «полазником» чи колядником. На відміну від колядника, «полазник» не колядує, а вітає господарів зі святом короткою словесною формулою або просто вітається: «Христос ся раждає!» / «Христос народився!» і вклоняється. Наведемо тексти таких привітань: «Дай вам Бог щастя, здоров'я в Новому році» [11, с. 222], «Я маленький хлопчик, сів собі на стовпчик, стовпчик ся хитає — Христос ся раждає» [ШММ], «Я маленький пастушок, по коліна кожушок, хожу від хати до хати Ісуса Христа вітати. Христос ся рождає» [ПГВ]. Раніше, ще до середини ХХ ст., господарі винагороджували хлопчиків спеціально випеченими з темного борошна калачиками, об'язаними повісом (тобто клоччям з льону, коли його прядуть) [ДВЮ]. Іноді горішки, цукерки, булочки знімали «полазникам» просто з прикрашеної ялинки, і діти дуже тим тішились [24]. Тепер дають переважно дрібні гроші (так само, як і колядникам). Діти намагаються забігти до хати одне поперед одного; це певне змагання, оскільки господарі обдаровують усіх хлопчиків і всіх називають «полазниками», але першого з них — найбільше [ПЮМ].

За спостереженнями В. Крупнянської, у 1946 році в с. Гребля Іршавського округу на Закарпатті рано на Святий вечір (близько п'ятої години), коли челядь збиралася до церкви, у дверях хати з'явився хлопчик (термін «полазник» дослідниця не вживає). Між ним і господарями відбувся такий традиційний діалог: «Слава Ісусу Христу!» — «Слава навіки Богу!» — «Вінчуємо Вам Святий вечір». Господарі дали йому грошей. — «Будьте здорові!» — «Дай Бог, і тобі здоровля!». Хлопчик побіг. Поки дівчата одягалися до церкви, у хаті перебувало ще 7–8 хлопців [4, арк. 53–54].

Варто ознайомитися з уривком із рукописного альбому «Традиції і обряди зимових свят», який ведуть учні та вчителі середньої школи с. Козаківка Болехівського району Івано-Франківської області: «Першими сповісни-

ками народження Христа є діти та підлітки. Вдосвіта хлопчаки йдуть до сусідів, родичів, односельців за «полазника» — віршувати, віншувати, себто вітати зі святом Різдва Христового. Заходячи до хати, казали: «Зі Святим Різдрвом будьте здорові!». Їм відповідали: «І вас також вітаємо і бажаємо здоров'я!». Після цього «полазник» декламує: «Зі Святим Різдрвом вітаю, всім здоров'я бажаю, господарю — на воли, господині — на квочки, хлопцям, дівчатам — на гуляння, малим дітям — забавляння, Христу-Богу — вихваляння». Крім підлітків, віншували маленькі діти. Вони оббігали лише родичів і найближчих сусідів, приказуючи: «Я маленький хлопчик, ізліз на стовпчик, у дудочку граю, Христа забавляю»; «Горобчик летить, хвостом вертить, а Ви, дядьку, переймайте, мені копійчку дайте». Віншувальників господарі щедро віддачували яблуками, горіхами, бубликами, а найчастіше — спеціально випеченими маленькими хлібинами — «з душею». Уважалося, що чим більше дітей-«полазників» завітає до хати, тим щедрішим буде Новий рік [10].

У 1880 році на Турківщині зафіксовано досить довге привітання «полазника», текст якого є класичним віншуванням з побажанням господарям усіляких гараздів:

Полазник нині в дом вас вступає,
І велику радост вам звіщає,
Няйже тая вам всім посполу уділена буде,
Мої милі і любезні люде.
Здоровийко най вас ніколи ни опускає,
А ваше серденько жадна туга не засмуцає.
Потіхи з дітей дай Боже дождати,
А недостаток няй минає ваші хати.
Худобиця няй вам ся гучно родит,
Кричить, ричить, бречить і скаче весело,
А жадний довжок на голові не тяжить.
І всього няй буде достатком в окол.
Няйже тот Пан Нового завіта
Благословить вам всім многії літа,
Многая літа, многая літа. [6, арк. 1].

У літературі зафіксовано численні приклади ритуального діалогу «полазника» й госпо-

дарів дому в південнослов'янських народів, що зводяться до побажання родючості та врожаю [41, с. 20–23]. Імовірно, на Бойківщині в давнину також побутували такі діалоги, проте в наш час вони вже забуті.

Функціональна подібність хлопчиків-«полазників» і хлопчиків-колядників виражається також у тому, що подекуди перших колядників господиня особливо вирізняла з-поміж тих, хто прийде колядувати. Маємо опис такого обряду 1946 року в с. Гребля Іршавського округу на Закарпатті. Перша група різдвяних колядників (5-6 малих хлопчиків) після віншування в хаті вийшла на двір разом із господинею. Вона взяла рушником два випечених напередодні калачики, підійшла до одного з хлопчиків, взяла рушником його калачик [вочевидь, той, що йому був щойно подарований за колядування. — Н. Г.] і обміняла на два свої, так само через рушник. В іншого хлопчика взяла рушником палицю, побігла в хлів і вдарила цією палицею молоду корову, щоб вона так само швидко бігала, як колядники. За іншим поясненням, це було зроблено для того, щоб корова швидше отелилася. Забраний у колядника калачик ділили на дві половини. Одну господиня згодувала курам, причому мовчки, не кличучи їх, як зазвичай [мовчазне годування курей на Святий вечір неодноразово зафіксоване нами в ході опитувань. — Н. Г.]. Другу зберігали до Старого Нового року. Наступні групи колядників лише колядували й віншували під вікнами, отримуючи за це гроші і калачики, жодних магічних дій з ними господиня не проводила [4, арк. 55–56].

«Полазники» і колядники як однорядні явища фігурують також у деяких давніх бойківських колядках, як наприклад, із с. Хащовання Сколівського району Львівської області:

З-під гір, з-під долин туман устає.

Рефрен *:

Не дупкай, не дупкай, коню,
золотих підків не зривай.

* Повторюється після кожного рядка.

Ой то не туман, то військо іде.
А з-перед туман гречний молодчик
на йменя Василько.

Молодий Василь коника веде,
з конем говоре.

З конем говори: «Ой, коню, коню, я тебе
продам».

— Господарю мій, не продай мене.
Не продай мене та й згадай тее.
Ой згадай тее, як ми втікали коло Дунаю.
Турки-татари нас доганяли.
Ой, як я схотів, та й перескочив.
Ой, як я схочу, та й перескочу.
Турки-татари нас доганяли коло Дунаю.
За нами кулі, як бджоли гули.
За нами шаблі всю землю врили.
Не вмочив же я ні стременечка,
ні сіделечка.
Ни стременечка, ани молодця на йменя
Василька.

В городку зілля — в хлопця весілля.
Ой ти прийди д'нам та й подякуй нам,
як **колядничкам**, як **полазничкам**.
Щасливі свята, многая літа
[1, арк. 343–344].

Підвіконна колядка до всієї родини із с. Янківці Ліського повіту (нині — територія Польщі):

Прийшлисми д' дому веселойкому,
дай Боже!
Дай же вам Боже щастя, здоровля в
тім домі.
Майте на дворі річний гості, дай Боже!
Дайже вам Боже щастя, здоровля в
тім домі.
Ци ся кажете повеселити, дай Боже!
Дай же вам Боже щастя, здоровля в
тім домі.
Річний гості, колядникови,
полазничкови, дай Боже!
Дай же вам Боже щастя, здоровля втім
домі... [32].

За нашими спостереженнями, у с. Ялинкувате Сколівського району Львівської області у 2007 році, а також у с. Подобовець

Міжгірського району Закарпатської області у 2012 році ранок Різдва був досить буденним — господарі без гостей снідали, «полазники» не приходили взагалі. Ніхто не відстежував, хто ж першим переступав у цей день поріг хати. Зважаючи на те, що це два різні випадки у двох окремих хатах, не будемо передчасно робити висновок, що традиція «полазника» зникає на Бойківщині зовсім.

Отже, щодо трансформації форми та змісту обряду «полазника» на Бойківщині від кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. маємо зазначити, що із середини ХХ ст. зник звичай заводити в хату домашню тварину за «полазника». Це фіксують всі опитані нами інформатори. Ті з них, хто пам'ятає про та-

кий звичай, не можуть сказати, навіщо він виконувався, тобто мотивація його втрачена. На Введення бойки намагаються взагалі не ходити в гості, щоб не стати мимовільною причиною негараздів своїх сусідів. Натомість актуальним залишається відстежити, хто (жінка чи чоловік) першим зайде до хати на Різдво та Старий Новий рік. Особливу популярність мають маленькі хлопчики, яких люди спеціально запрошують прийти до хати рано на свято і обдаровують їх так само, як дітей-колядників. Для деяких селян Бойківщини в наш час важливим є те, щоб «полазник» був наділений високими моральними якостями, що мають шляхом магії подібності передатися і господарям хати.

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 14-3, од. зб. 934, 463 арк.

2. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-3, од. зб. 1085, 48 арк.

3. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 5, 230 арк.

4. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 50, 140 арк., арк. 53–55, 59.

5. АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 466 в, 373 арк., арк. 122–123.

6. АНФРФ ІМФЕ, ф. 28-3, од. зб. 69, 75 арк.

7. Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ), ф. 1, оп. 2, од. зб. 217, 32 арк.

8. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 227, 67 арк.

9. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 240, 63 арк.

10. Альбом «Традиції і обряди зимових свят», записаний учнями та вчителями середньої школи с. Козаківка Болехівського району Івано-Франківської області. – Рукопис.

11. *Богатырев П. Г.* Магические действия, обряды и верования Закарпатья // *Богатырев П. Г.* Вопросы теории народного искусства. – Москва : Искусство, 1971. – 544 с.

12. *Богатырев П. Г.* «Полазник» у южных славян, мадяров, словаков, поляков и украинцев. Опыт сравнительного изучения славянских обрядов // *Богатырев П. Г.* Народная культура славян. – Москва : Издательство О. Г. И., 2007. – С. 131–213.

13. *Богатырев П. Г.* Проблемы изучения материальной и духовной культуры населения

Карпат // Советская этнография. – 1964. – № 4. – С. 126–135.

14. *Борисенко В. К.* Традиції та життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців). – Київ : УНІСЕРВ, 2000. – 191 с.

15. *Боряк О.* Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – Київ : ІМФЕ НАНУ, 1997. – 192 с.

16. *Войтыла-Свежовска М.* Терминология аграрной обрядности как источник изучения древней славянской духовной культуры (на польском материале) // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. Сб. ст. / отв. ред. Н. И. Толстой. – Москва : Наука, 1989. – С. 207–214.

17. *Глушко М. С.* Походження «полазника» як звичаю зимової календарної обрядовості українців (нова концепція) // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 83–89.

18. *Гримич М. В.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. (Когнітивна антропологія). – Київ : ВІПОЛ, 2000. – 379 с.

19. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / за ред. Ю. Г. Гошка. – Київ : Наукова думка, 1987. – 470 с.

20. *Дешко А. П.* О Карпатской Руси // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. 537–548.

21. *Залізник Л. Л.* Походження українського народу. – Київ : Бібліотека українця, 1996. – 80 с.

22. *Зборовський П. А.* Різдвяний цикл свят за традицією с. Верхне Висоцьке на Турківщині //

Бойки. До 75-річчя товариства «Бойківщина». – Дрогобич : НКТ «Бойківщина», 2002. – С. 215–220.

23. *Зборовський П. А.* Язичництво Різдяного циклу свят за традицією села Радич на Турківщині (запис від Івана Марковича, 1936 р. н.). – Рукопис.

24. *Здоровега Н. І.* Народні звичаї та обряди // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження / за ред. Ю. Г. Гошка. – Київ : Наукова думка, 1983. – С. 232–236.

25. *Зубрицький М.* Народний календар. Народні звичаї і говірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят (записані у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах) // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 33–60.

26. Іде зізда чудна: колядки, щедрівки та віншівки / упоряд. Н. Манько. – Львів : Свічадо, 2005. – 464 с.

27. *Карпов Ю. Ю.* Женское пространство в культуре народов Кавказа. – Санкт-Петербург : Петербургское востоковедение, 2001. – 413 с.

28. *Кислашко О., Кислашко Я.* Православні свята та народні звичаї. – Київ : Грамота, 2003. – 152 с.

29. *Коломійчук О.* Типологія звичаю «полазника» у традиційній зимовій календарній обрядовості бойків: локально-територіальна специфіка // Локальна та регіональна специфіка традиційної культури. Збірка наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса : КП ОМД, 2013. – С. 274–285.

30. *Курочкін О. В.* Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – Київ : Наукова думка, 1978. – 189 с.

31. Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження : у 2 т. Т. 2. Духовна культура / відп. ред. С. Павлюк. – Львів : ІН НАНУ, 2002. – 420 с.

32. *Мисевич О.* Різдяні звичаї й пісні із с. Веремінь Ліського повіту // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – № 10. – С. 49–55.

33. [Радомський.] Рождественские обычаи в Угорской Руси // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 3. – С. 148–149.

34. Різдя на Лемківщині. Фольклорно-етнографічний збірник / автор-упорядник М. Горбаль. – Львів : НАН України, Ін-т народознавства, Фундація дослідження Лемківщини у Львові, 2004. – 216 с.

35. *Свенцицкая А. К.* Этнографии бойков // Живая старина. – Петроград, 1914. – Вып. 3–4. – С. 295–304.

36. *Сілецький Ю.* Стереотип єврея в традиційному світогляді українців // Нове життя старих традицій: традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті. Матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору «Берегиня» / за ред. проф. В. Давидюка. – Луцьк : Твердиня, 2007. – С. 239–245.

37. *Стоколос-Ворончук О.* Християни та євреї у світлі українського гумору // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1–2. – С. 66–70.

38. *Страхов А. Б.* Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян. – Cambridge ; Massachusetts : Palaeoslavica, 2003. – 380 с.

39. *Тиводар М.* Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження. – Ужгород : Карпати, 1994. – 560 с.

40. *Токарев С. А.* Приметы и гадания // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев / под. ред. С. А. Токарева. – Москва : Наука, 1983. – С. 55–67.

41. *Толстой Н. И.* Фрагмент славянского языка: архаический ритуал-диалог // Славянский и балканский фольклор. Этногенетическая общность и типологические параллели. Сб. ст. / отв. ред. Н. И. Толстой. – Москва : Наука, 1984. – С. 5–72.

42. *Усачева В. В.* Карпато-балканский обряд «полазник» // Магия слова и действия в народной культуре славян. – Москва : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 2008. – С. 9–83.

43. *Усачева В. В.* Об одной лексико-семантической параллели. На материале карпато-балканского обряда «полазник» // Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели. Структура балканского текста. – Москва : Наука, 1977. – С. 21–76.

44. *Усачева В. В.* Обряд «полазник» и его фольклорные элементы в ареале сербохорватского языка // Славянский и балканский фольклор. Генезис архаика, традиции. – Москва : Наука, 1978. – С. 27–47.

45. *Франко І. Я.* Людові вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 160–218.

Список інформантів

ГАС – Гаврилик Анна Степанівна, 1936 р. н. Записала Н. Громова 2 лютого 2005 року в с. Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.

ДВЮ – Домшин Василь Юркович, 1934 р. н. Записала Н. Громова 24 червня 2004 року в с. Сукіль Долинської міськради Івано-Франківської обл.

ДСО – Дмитришин Степанія Олексіївна, 1931 р. н. Записала Н. Громова 9 серпня 2015 року в с. Уличне Дрогобицького р-ну Львівської обл.

КСД – Куштик Софія Дмитрівна, 1930 р. н. Записала Н. Громова 21 липня 2009 року в с. Верхня Стинава Стрийського р-ну Львівської обл.

НОМ – Нетребич Олександр Миколайович, 1929 р. н. Записала Н. Громова 2 липня 2005 року в с. Козьова Сколівського р-ну Львівської обл.

ПГВ – Павлюк Ганна Василівна, 1959 р. н. Записала Н. Громова 5–9 січня 2005 року в с. Тисів Болахівської міськради Івано-Франківської обл.

ПСЮ – Пулій Стефанія Юрківна, 1952 р. н. Записала Н. Громова 28 червня 2005 року в с. Орявчик Сколівського р-ну Львівської обл.

ПЮМ – Пецоляк Юрій Михайлович, 1929 р. н. Записала Н. Громова 24 червня 2004 року в с. Козаківка Болахівської міськради Івано-Франківської обл.

СТМ – Савчин Тетяна Михайлівна, 1962 р. н. Записала Н. Громова 5 липня 2005 року в с. Коростів Сколівського р-ну Львівської обл.

ШММ – Штим Марія Миколаївна, 1969 р. н. Записала Н. Громова 21 липня 2009 року в с. Верхня Стинава Стрийського р-ну Львівської обл.